Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 44, Şubat 2020, s. 426-434

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.41426>

Arş. Gör. Mine TAYLAN

Sakarya Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları
Bölümü, minetayln@gmail.com

ANADOLU HALI VE KİLİMLERİNDE SU İLE İLİŞKİLİ MOTİFLER

Özet

Su, yaşamın sürekliliğini sağlayan etkenlerden biridir. Suya duyulan gereksinim ve bu maddenin canlı yaşamına sağladıkları çağlar önce keşfedilmiş, uğruna savaşlar açılmıştır. Bilimden felsefeye, dinden sanata kadar insanlığı geliştiren her alanda su incelenmiştir. Anadolu halı ve kilimlerinde yaşama dair olgular, ihtiyaçlar ve beklentiler motifler aracılığı ile sembolize edilmektedir. Bu yüzden Anadolu insanı her gün muhtaç olduğu suyu ifade eden motifler geliştirmiş ve bu motiflere su ile özdeşleştirilen anlamlar yüklemiştir. Makalede; suyun fiziksel yapısı, inanç sistemlerindeki önemi, felsefi düşüncedeki yeri ve uygarlığın oluşumundaki rolü incelenmiştir. Saflık, soyluluk, bereket, arınma ve yeniden doğma gibi kavramlar ile bütünleşen suyun, Anadolu halı ve kilimlerinde aldığı biçim, sembolize ettiği anlam ve yüzey düzenlemelerindeki konumu anlatılmıştır. Suya yüklenen anlamların farklı sanat disiplinlerinde ele alınışı ve Anadolu halı ve kilimlerinde suyu tasvir eden motiflerin hangi formda ve dokumanın neresinde yer aldığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, halı, kilim, su, motif.

MOTIFS RELATED TO WATER IN ANATOLIAN CARPETS AND KILIMS

Abstract

Water is one of the factors that ensure the continuity of life. The need for water and what water provides for the living life have been discovered ages before, wars have been launched. Water has been examined in every field that develops

humanity from science to philosophy, from religion to art. Matters and expectations of life are symbolized by motifs in Anatolian carpets and kilims. Therefore, Anatolian people have developed motifs expressing the water they need every day. In the article, the physical structure of water, its importance in belief systems, its place in philosophical thought and its role in the formation of civilization are examined. Water, which communes with the concepts such as purity, nobility, fertility, purification and rebirth, is explained in the form, symbolic meaning and surface arrangement in Anatolian carpets and kilims. It is emphasized that the meanings imposed on water are discussed in different disciplines and in which form the motifs depicting water are in Anatolian carpets and kilims and where they are in the weaving.

Keywords: Anatolian, carpet, kilim, water, motif.

GİRİŞ

Su yeryüzündeki tüm canlıların minnet duyduğu mucizevi bir maddedir. Canlı yaşamındaki vazgeçilmezliği onu hayatın tam ortasına yerleştirir. Su yaşama izin verir, biçim verir ve onu yönlendirir. Suyun canlı yaşamındaki evrensel konumu ilk çağlarda keşfedilmiş ve hep değerini korumuştur. En eski inanışlardan, üç semavi dine kadar kutsallığı kabul görmüş, yaşamın özü olma vasfını üzerinde taşımıştır. Çünkü su sadece bedeni değil, ruhu da arındırmada başvurulan ilk araçlardan biridir. Su; sayısız yaradılış efsanesine konu olmuş hem başlangıçların hem de sonun kaynağı olarak görülmüştür. Mezopotamya'dan Antik Yunan'a, Maya'lara kadar birçok medeniyetin temelini oluşturmuş, varlığı ile olduğu kadar yokluğu ile de insanlık tarihine yön vermiştir. Suyun varoluş mucizesi ve gizemi; gündelik hayatı ve inanç sistemlerini etkilediği gibi, felsefe ve sanat mecralarında da işlenen bir tema olmuştur. Su dünyanın her köşesinde olduğu gibi Türk kültürünü de etkilemiş ve geleneksel sanat ürünlerimiz olan halı ve kilimlerde su ile ilişkili motiflere yer verilmiştir.

Su Nedir?

Suyun fiziksel özellikleri kendine özgü yapısından doğar. Kimyasal formülü H_2O dur. Yani iki hidrojen ve bir oksijen atomundan yapılmıştır (Fabbri Bilim ve Teknik Ansiklopedisi 1984: 2606). Katı, sıvı ve gaz halinde bulunabilen bir madde olan su, moleküler yapısındaki basitliğe karşın, tam olarak açıklanamayan, çok karmaşık fiziksel ve kimyasal özellikler taşır (Öztok 2006: 25). Su, kimyasal olayların en belli başlı cisimlerinden biridir. Birçok kimyasal olay sonucunda su açığa çıkar ya da tersine, birçok kimyasal olayın başında su gerekir (Hayat Ansiklopedisi: 2948). Su insan hayatı için oksijenden sonra gelen en önemli maddedir. Vücuttaki su dengesine bağlı olarak besinlerin eritilmesi, emilmesi, dokulara ve hücrelere taşınması ve kanın görevini yerine getirebilmesi sağlanır. Evren ve tabiatın varoluşunu ve kusursuz yapısını borçlu olduğu su, dünyanın dörtte üçünü kaplamaktadır. Su buharı yoğunlaşarak bulutları oluşturur ve yağış meydana gelir. Yeryüzüne düşen su toprağa sızarak yeraltı sularına veya dere, nehir gibi yüzeysel akıntılarla deniz ve okyanuslara karışır. Yeryüzündeki suların buharlaşması ile su atmosfere geri döner ve varlığını bu döngü sayesinde korur. Su her inançta değerlidir. Semavi dinler tarafından yaşamın özü kabul edilen, yeryüzüne ait her şeyi biçimlendiren ve canlandıran kutsal bir maddedir. Ruhsal arınma ve temizlenme ile ilişkilendirilir. Felsefi düşüncede ise Thales'in deyimi ile su en iyi şeydir. Aristoteles, onun, bu

sözünüyle arkhevi (her şeyin başını, kökünü, kaynağını) aradığını söylemektedir (Hançerlioğlu 2015: 171).

Medeniyetin gelişmesinde suyun önemi büyüktür. İnsanlığın yerleşik hayata geçmesinden sonra toprağı kullanması ile suyun ilişkisi vardır. Toprak ve su kaynaklarının etkileşiminden en az üç medeniyetin doğduğu ve geliştiğı bilinmektedir. Bunlar; Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşmesi ile oluşan nehir bölgesinde Mezopotamya Medeniyeti, Greko-Romen Akdeniz Medeniyeti ve Amerika'nın tropik yağış ormanlarında gelişen Maya Medeniyetidir (Aral 2000: 136). Bir başka örnek ise Mısır Krallığı'dır. Dünyanın en uzun nehri olan Nil'in etrafında kurulmuş, nehrin kaynakları sayesinde uzun süre ayakta kalmayı başarmıştır.

Su ve Sanat

Sanatın varoluş ve devamlılık kaynağı her zaman yaşamın içinde olmuştur. Bu bağlamda ilk çağlardan beri suyun birçok sanat yapıtına ilham verdiğini söylemek mümkündür. Su ile ilişkili şiir, hikaye, roman ve şarkılar yazılıp bestelenmiştir. Dünya edebiyatının en önemli destanlarından Homeros'un Odysseia'sı konu itibari ile denizde geçer. İnsanoğlunun tabiatla olan bağı anıtan söylencelerde kadın imgesi su ve deniz ile ilişkilendirilmiştir. Batı resim sanatında söylenceler birçok tablonun yapılmasına sebep olmuştur. Eski Yunan söylencelerinden biri olan Afrodite'in deniz içinden çıkarak doğması buna örnektir (Kostrzewa 2001: 68) (Resim 1). Rönesans'ın büyük ustalarından Leonardo Da Vinci, su döngüsü üzerine çeşitli gözlemler yapılarak bilimsel sonuçlar elde etmiştir. Başlangıcın ve bitişin su ile olacağına dair notlar almıştır. Ona göre su yolları insan vücudundaki damarlara, suyun hareketleri ise kan dolaşımına benzemektedir (Öztok 2006: 34).

Resim 1: Botticelli (Sandro di Filipepi), Venüs'ün Doğuşu, 1482 (Kemp 2000: 157).

Resim sanatının yanı sıra heykel, seramik ve mimari gibi hacim ile ilişkili sanat dallarında da suyun önemini vurgulayan, suyu tasvir eden öğelere ve motiflere rastlanmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen çeşmeler sanatsal ve abidevi bir nitelik taşır. Mimari süslemelerde kullanılan, ayrıca kap-kacak, vazo, tabak gibi eşya yapımına da dayalı bir el sanatı olan çinide de suyla ilişkilendirilmiş motifler kullanılmıştır. Geleneksel sanatlarımızdan biri olan ebru, suyun doğrudan varlığı sonucunda gelişmiştir. "Su yüzü" anlamına gelen ebru sanatı yoğunlaştırılmış su yüzeyine resim yapma sanatıdır ve sanat tarihinde önemli bir yer tutmaktadır (Barutçugil 2001: 33) (Resim 2). Diğer geleneksel

sanatlarımızdan biri olan halı-kilim dokumacılığında yaşama dair motifler kullanılmaktadır. Suyu anlatan motifler bunlardandır.

Resim 2: Ebru, Hikmet Barutçugil (Barutçugil 2001: 124).

Halı ve Kilimlerde Su

Halı ve kilimler başlangıçlarından itibaren yalnızca insanların fiziksel ihtiyaçlarını gidermek amacıyla üretilmemişlerdir. Bu dokumalarda kullanılan motifler aracılığı ile dokuyucular hayattan beklentilerini ve psikolojik durumlarını ifade etmişlerdir. Dini inançlar ve yaşam şartları motiflerin oluşumunu etkilemiştir. Türk halı ve kilimlerinde kullanılan motiflerin anlamları ve bazen isimleri bölgesel olarak farklılıklar gösterebilmektedir. Fakat motifler genellikle dini inançlar, asalet, bereket, güç, şans gibi hayata dair konuları sembolize eder. Birçok sanat eserinde yaygın kullanılmış su temasının Anadolu dokumalarında da karşımıza çıkması tesadüf değildir. Anadolu kültüründe su yaşamın simgesi, ateşin zıttıdır. Su hem yaşamın ve ölümün kaynağı hem de yeniden doğuşun, ruhsal yenilenmenin, bereket, soyluluk, bilgelik, saflık ve erdemin sembolüdür (Erbek 2002: 102). Anadolu kadını, bütün gün iç içe olduğu, kendisine yaşamı hediye eden suyu halı ve kilimlerinde motif olarak kullanmıştır.

Halı ve kilimlerde su ile ilişkilendirilen motiflerin başında suyolu/meander/zikzak, çengel/kanca/sarmal, ibrik ve içinde çiçek ya da yükselen hayat ağacı olan vazo gelmektedir. Genellikle ibrik, tek başına vazo, su kabından yükselen bitki aynı anlamı içeren motiflerdir. Burada vurgulanmak istenen suyun ölümsüzlüğü ve vazanın bolluk ve verimliliğin kaynağı olduğudur. Ayrıca kırık çizgilerin akan suları, sarmal ve çengel motiflerinin ise suyun oluşturduğu titreşim ve dalgaları sembolize ettiği düşünülmektedir (Alantar 2007: 270).

Dokumalarda zemini çevreleyen ve genellikle bir motifin art arda tekrarlanması ile süslenmiş şeritlere “bordür” adı verilmektedir. Anadolu’nun bazı bölgelerinde bordür yerine “su”, kitap süsleme sanatlarından halılara geçtiği düşünülen madalyon (Güllü, Çatır 2017: 1289) yerine ise “göl” kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelimeler sözlük anlamları açısından araştırmanın konusu ile dolaylı yoldan ilişkili görülmüştür.

Suyolu/Meander/Zikzak

Anadolu dokumalarında suyolu motifi sıklıkla bordür deseni olarak bazen de zemin kompozisyonunun bir parçası şeklinde kullanılmaktadır. Meander veya zikzak olarak da adlandırılan motif, özellikle Ege ve Akdeniz Bölgesi başta olmak üzere tüm Anadolu halı ve kilimlerinde belirgin bir biçimde uygulanmıştır. Meander ismini Ege Denizi'ne dökülen Menderes (Meandros=meander) Nehri'nden almıştır. Motifin formu Menderes Nehri'nin kıvrımlarına benzemektedir (Erbek 2002: 103). Suyolu motifi bazen yalın bir zikzaktan oluşurken bazen de çengeller, koçboynuzu, çiçek ve yaprak motifleri ile süslenmiş olarak karşımıza çıkar (Resim 3). Suyolu/meander/zikzak motifi varoluşa ait motiflerdendir. Çünkü su yaşamın temel ihtiyaçlarından biridir. Kurak bölgelerde suya duyulan hasreti ifade etmek için bu motif kullanılmıştır. Suyolu motifinin kuraklık gibi tehlikeleri önlediği, koruyucu bir anlam taşıdığı düşünülmektedir (Diler, Gallice 2017: 222). Bunun yanında motif, arınma, yenilenme, bereket ve yaşamın devamlılığı ile ilişkilendirilmektedir.

Resim 3: Suyolu motifi (Erbek 2002: 106-107).

Çengel/Kanca/Sarmal

Çengel/kanca/sarmal “S” harfinin stilize edilmiş şekli ya da tırnak şeklinde olup halı ve kilimlerde çok sık kullanılmıştır (Resim 4). Kullanıldığı yer ve anlam bakımından büyük bir çeşitlilik sergilemektedir. Elibelinde motifinde eller, bir ağaçta dallar ve yapraklar, bir kuş figüründe baş, kuyruk, kanat, ejderha figüründe ayaklar, bir baklava madalyonun çevresinde, içinde, bir kilimin alt, üst ve yan sularında ya da mihrabın tepesinde yer alır (Atlıhan 2011: 62). Ayın simgesi olarak kabul edilen motif aynı zamanda ayın evrelerini de temsil eder. Ayrıca insan ruhunun ölümden sonraki dünyaya yapacağı yolculuğu ve yeniden doğuşu simgeleri (Alantar 2007: 274-276). Deniz-dalga hareketlerini sembolize ettiği gibi aynı zamanda kadın-erkek, rüzgar-su ve dağ-ova gibi zıtlıkları temsil eden ve birleştiren bir motif olarak da bilinmektedir. Bu açıdan evlilik ve bereket kavramları ile de ilişkilidir. Bunların dışında kötü gözden korunmayı da ifade etmektedir (Erbek 2002: 138).

Resim 4: Çengel motifi (Erbek 2002: 140-141).

İbrik

Farsça “abriz” yani “su döken” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olarak kabul edilen ibrik; tarihsel süreçte farklı kültür çevrelerinde ve İslam toplumlarında hem günlük hayatta hem dini ritüellerde kullanıma yönelik farklı biçimlerde, değişik malzeme ve tekniklerle üretilmiş bir eşyadır (Altier 2019: 151). Kaynaklarda ibriğin tapınaklarda tanrılara kutsal su sunma, putları yıkama, tapınağı temizleme, güzel kokulu sıvılar serpmeye amaçlı kullanıldığı belirtilmektedir (Kılıçlıoğlu 1971: 182). İbrik motifi seccadelerde sıklıkla kullanılan bir motiftir. Bu bağlamda motif arınma ve İslamın şartlarından olan abdest almayı sembolize etmektedir. İbrik motifi seccadelerde aydınlanma ile ilişkilendirilen kandil motifinden daha sık kullanılmıştır (Etikan 2007: 549). İbrik motifi seccade kompozisyonlarında mihrap zeminine, mihrabın yanlarına ve üstüne, bazı örneklerde ise kandil konumunda ters biçimde yerleştirilmiştir (Resim 5). Karanfilli ibrik motifleri de görülmektedir.

Resim 5: İbrik motifi (www.turkelhalilari.gov.tr, 19.01.2010).

Vazo

Vazo motifi bolluk ve bereket sembolü olarak genellikle içinden yükselen bir hayat ağacı ya da çiçekler ile tasvir edilir (Resim 6, Resim 7). Hayat ağacının evreni, yaşamı ve cennete yükselişi temsil ettiği düşünüldüğünde ağacın vazo içindeki sudan beslenmesi suyun önemini vurgulamaktadır. Motifin halı ve kilimlerde çok sık kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca su ile ilişkili olması açısından Hereke halıları içerisinde yer alan fıskiye ve havuz desenli halıları belirtmek gerekir (Resim 8).

Resim 6: Vazo motifi (Arkas Koleksiyonu'nda Osmanlı Halı Sanatı 2015: 123, 155, 219, 223).

Resim 7: Vazo motifi (Parlak, Ergüder 2010: 176, 190, 198, 204).

Resim 8: Fıskiye desenli bir Hereke halısı (Alantar 2007: 271).

SONUÇ

Geleneksel sanat ürünlerimizden olan halı ve kilimler dokuyucuların duygu ve beklentilerine motifler aracılığı ile tercüman olmaktadır. Her bir motif farklı bir kavramı, olayı sembolize eder. Bu bağlamda yaşamın tam ortasından alınan su temasının motifler halinde halı ve kilimlerde yer alması tesadüf değildir. Birden fazla su temalı motif olup her birinin ifade ettiği ortak bir anlam bulunmaktadır. Dokumalarda su; yaşamın ve ölümün kaynağı, yeniden doğuşun, arınmanın, saflığın, soyluluğun, bereketin ve bolluğun simgesi olarak yer almıştır.

Su ile ilişkili motiflerin başında suyolu motifi gelir. Yaşamın temel ihtiyaçlarından biri olan su ile bire bir ilişkili olan bu motif aynı zamanda meander ya da zikzak motifi olarak da bilinmektedir. Suyolu motifi en yalın haliyle zikzaklar çizerek tekrar eden çizgilerden oluşur. Ancak stilize edilmiş çiçekler ve kancalarla süslenmiş çeşitleri de bulunmaktadır. Tüm bu çeşitlerde görülen ortak özellik, motifin zikzaklar çizerek kendini tekrarlamasıdır. Motifin bu düzeni suyun titreşimini ve sürekliliğini ifade eder. Çengel/kanca/sarmal motifi suyun titreşimlerini temsil etmesi açısından su ile ilişkilidir. Kullanım biçimi ve anlamı çeşitlidir. Halı ve kilimlerde tek başına görüldüğü gibi, elibeline, kuş, ejderha motifi ya da madalyonun bir parçası olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayın evreleri, yeniden doğuş ve doğadaki zıtlıklar gibi anlamları da vardır. İbrik su ile ilişkili olan diğer motiftir. Mihraplı halı ve kilimler olan seccadelerde mihrabın ortasında, üstünde ya da yanlarında görülmekte, suyun maddi ve manevi bir arındırıcı olma özelliğini temsil etmektedir. İbrik bazı örneklerde ters biçimdedir. Son olarak vazo motifi; içinde yer alan suyun besleyici özelliğine dayanarak bolluk ve bereket sembolü olarak görülmüştür. Halı ve kilimlerde sık kullanılan bir motif değildir. Var olan örneklerde genellikle içinden yükselen hayat ağacı ve çiçekler ile tasvir edilmiştir.

Sonuç olarak su; yeryüzünde ve canlı yaşamında kapladığı alan, gizemi, gücü ve insanlığa sağladıkları ile ilk çağlardan itibaren bilim, din, felsefe ve sanat mecralarında araştırılan bir madde olmuştur. Su yalnızca bize hayatı hediye etmemiş, onu güzelleştiren sanat yapıtlarına ilham vermiştir. Farklı disiplinlerde ve farklı formlarda ele alınmış olsa da temelde arınma ve bolluğun simgesi, doğadaki zıtlıkların ve mucizelerin kaynağı olarak görülmüştür.

KAYNAKLAR

- Alantar, Hüseyin, (2007), Motiflerin Dili, İstanbul Halı İhracatçıları Birliği, İstanbul.
- Altıer, Semiha, (2019), “Osmanlı Sanatında İbrik Tasvirleri ve İkonografisi”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı 26, s. 149-202.
- Aral, Necdet, (2000), Su, Medeniyet ve Teknoloji, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Arkas Koleksiyonu’nda Osmanlı Halı Sanatı, (2015), Arkas Holding A.Ş., İzmir.
- Atlıhan, Şerife, (2011), “Anadolu’da Kilim Geleneği”, 18.-19. Yüzyıl Anadolu Kilimleri Gülgönen Koleksiyonu, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, s. 32-75.
- Barutçugil, Hikmet, (2001), Suyun Rüyası Ebru Yaşayan Gelenek, Ebristan Yayınları, İstanbul.
- Diler, Ahmet, Gallice, Marc-Antonie, (2017), Kilimin Sembolleri, ALFA Basım Yayımlar Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.
- Erbek, Mine, (2002), Çatalhöyük’ten Günümüze Anadolu Motifleri, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Etikan, Sema, (2007), “Seccade Halılarda kullanılan Bazı motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri’ ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 545-564.
- Fabbri Bilim ve Teknik Ansiklopedisi, (1984), Cilt: 10, Serhat Yayınları, İstanbul.
- Güllü, Saliha, Çatır, Ozan, (2017), “Uşak Halı Dokuma Sanatının Gelişimi, Özellikleri ve Turizme Etkilerine Yönelik Nitel Bir Araştırma”, Social Sciences Studies Journal, Cilt 3, Sayı: 10, s. 1285-1302.
- Hançerlioğlu, Orhan, (2015), Felsefe Sözlüğü, Cilt: 6, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hayat Ansiklopedisi, Cilt: 6, Tifdruk Matbaacılık Sanayii A.Ş., İstanbul.
- Kemp, Martin, (2000), The Oxford History of Western Art, Oxford University Press, New York.
- Kılıçlıoğlu, Safa, (1971), “İbrik”, Meydan Larousse, Cilt 6, İstanbul.
- Kostrzewa, Tessa, (2001), “Resimde Mitologya ve Su Tanrıçalar, Periler, Deniz kızları”, P Kültür Sanat ve Antika, Sayı 22, İstanbul, s. 65-81.
- Öztok, Deniz, (2006), Su, Suyun Yeryüzündeki Serüveni, Mikado Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul.
- Parlak, Tahsin, Ergüder, A., Aslıhan, (2010), Bardız Kilimleri, Zafer Ofset Ltd. Şti., Erzurum.